

Nederlandse anti-immigratie partijen in Europees perspectief.

Meindert Fennema en Wouter van der Brug

Versie 27 december

Inleiding

Sinds het begin van de jaren tachtig is het politieke landschap in West-Europa “verrijkt” met nieuwe partijen die soms extreem rechts werden genoemd. Dat gold voor de Italiaanse MSI-Alleanza Nazionale (1948), het Franse Front National (1972), het Belgische Vlaams Blok (1978) and de Nederlandse Centrumpartij (1980). Zij vonden hun oorsprong in neofascistische groeperingen. Maar er kwamen ook partijen op die een andere ontstaansgeschiedenis hadden. De Duitse Republikaner ontstonden als een afsplitsing van de CSU, de Oostenrijkse FPÖ vond zijn oorsprong in het Verband der Unabhängigen, in 1949 opgericht door twee liberale journalisten die niet bij het Katholieke noch bij het Socialistische '*Lager*' wilden horen. Weer andere partijen zoals de Noorse Fremskridtspartiet (sinds 1973), de Deense Fremskridtspartiet (sinds 1972) en de Zweedse Ny Demokrati (sinds 1991) zijn opgericht door excentrieke zakenlieden die zich aanvankelijk keerden tegen de hoge belastingen in hun land. Wat al deze partijen sinds de jaren '80 gemeen hebben is dat zij zich in hun campagnes tegen de groeiende stroom van immigranten keerden. Vanaf de jaren '80 werd het thema rond de migrantenproblematiek het '*unique selling point*' van deze partijen, hetgeen de reden is dat wij deze als anti-immigratie partijen zullen aanduiden.¹

Marcel Lubbers (2001:29-31) heeft een groot aantal experts uit verschillende landen gevraagd om de bovengenoemde partijen te plaatsen op een schaal van 1 tot 10, die de wens van immigratiebeperking van de partijen aangeeft. Tien was de uiterste positie op deze schaal. De experts werd gevraagd ook de andere partijen een plaats op die schaal te geven. Voor alle genoemde partijen gold dat de experts deze een plaats hadden gegeven tussen de 9 en de 10. De enige uitzondering was de

Italiaanse Alleanza Nazionale, die ‘slechts’ een 7.9 kreeg, nog altijd een punt hoger dan Berlusconi’s Forza Italia. Deze enquête onder experts geeft aan dat het gemeenschappelijke kenmerk van al deze partijen klaarblijkelijk is dat zij zich verzetten tegen immigratie. Daarnaast, en meestal in het verlengde daarvan, verzetten de meeste van deze partijen zich ook tegen het concept van de multiculturele samenleving. Zij eisen van de migranten een onvoorwaardelijke loyaliteit aan het gastland en streven naar volledige assimilatie. De mate waarin genoemde partijen van dit standpunt een issue maken in de verkiezingsstrijd is natuurlijk mede afhankelijk van de standpunten van de andere partijen. In Frankrijk bijvoorbeeld zijn alle politieke partijen ‘assimilationistisch’ en heeft het voor het *Front national* weinig nut het multiculturalisme aan te vallen.

Tot op heden zijn twee Nederlandse anti-immigratie partijen, de Centrum Partij/Centrumdemocraten en de LPF, erin geslaagd zetels in de Tweede Kamer te bemachtigen. Echter, waar de Centrumdemocraten nooit meer dan 3 zetels wisten te bemachtigen (in 1994) kwam de LPF in 2002 met 26 zetels in de Kamer om er in 2003 alweer 18 kwijt te raken. In deze bijdrage zoeken wij naar verklaringen voor de verschillen in succes van de Nederlandse anti-immigratie partijen.

In de volgende paragraaf bespreken we twee groepen verklaringenmodellen, waarvan de eerste het succes van de anti-immigratie partijen verklaart vanuit de vraagzijde (de grieven en wensen van de kiezers) en de tweede vanuit de aanbodzijde (de anti-immigratie partijen zelf en hun politieke omgeving). Vervolgens zullen wij nagaan in welke mate deze geschikt zijn om de verschillen in succes tussen CD en LPF te verklaren. We eindigen deze bijdrage met een analyse van de actuele situatie, ofwel hoeveel ruimte is er anno 2006 voor een Nederlandse anti-immigratie partij?

De vraagzijde

In de sociale wetenschappen bestond aanvankelijk een zekere weerzin om in de toevloed van arbeidsmigranten de oorzaak te zien van de opkomst van anti-immigratie partijen. Men beschouwde dat als een vorm van “blaming the victim” en ging dus op zoek naar achterliggende oorzaken. Een deel van de verklaringenmodellen die op achterliggende oorzaken gebaseerd waren grepen terug op theorieën die Hannah Arendt en Reinhard Bendix hadden ontwikkeld ter verklaring van de electorale opkomst van de NSDAP. Arendt (1951) meende dat de massa in een geatomiseerde

samenleving, waar de traditionele bindingen in snel tempo afgebroken worden zich aangetrokken voelde “tot een gewelddadig nationalisme” ((1951) 1973: 317). Bendix (1952) liet in een analyse van de laatste verkiezingen in de Weimar Republiek zien dat het vooral de nieuwe en de (nog) niet politiek geïntegreerde stemmers waren die de neiging vertoonden om op de NSDAP te stemmen. In een latere studie vond Hamilton (1982) echter dat de electorale aanhang van de NSDAP vooral kwam van het platteland, en niet uit de steden, en dat de NSDAP onder protestanten veel meer aanhang had dan onder katholieken. Hamilton meent dat het niet zozeer het sociaal isolement is dat stemmers deed besluiten voor de NSDAP te kiezen, maar het wegvallen van traditionele politieke bescherming die soms gehele gemeenschappen deed besluiten zich tot de NSDAP te bekeren.

Ter verklaring van de opkomst van de moderne anti-immigratie partijen waren het vooral de Franse onderzoekers Mayer en Perrineau (1992) die teruggrepen op de theorie van het sociaal isolement. Maar ook in Vlaanderen vonden de verkiezingsonderzoekers Billiet en Witte (1995) steun voor de sociaal isolementsthese. Andere onderzoekers vonden echter wel degelijk een correlatie tussen de aanwezigheid van vreemdelingen in stemdistricten en de mate waarin de kiezers hun stem uitbrachten op anti-immigratie partijen. In Frankrijk was het Martin (1996) die een dergelijke correlatie vaststelde. In Nederland wordt die samenhang op overtuigende wijze aangetoond door Scheepers c.s. (1994) en Bijlsma en Koopmans (1996). De laatste onderzoekers lieten bovendien zien dat het in de kiesdistricten waar de Centrumdemocraten veel aanhang hadden, juist de sociaal geïntegreerde kiezers op de Centrumdemocraten stemden. Deze onderzoekers verklaarden hun resultaten met de theorie van de etnische concurrentie. Immigranten worden door de gevestigden gezien als concurrenten op de huizenmarkt, de arbeidsmarkt en de huwelijksmarkt. Die gevoelens van potentiële bedreiging kunnen leiden tot het kiezen voor een anti-immigratie partij. Betz (1994) noemde de groep kiezers die aan dit profiel voldoet de “verliezers van de moderniteit”.

Hoewel onderzoek heeft aangetoond dat kiezers die aan dit profiel voldoen — de lager opgeleide “angry white men” — meer geneigd zijn op anti-immigratie partijen te stemmen dan andere burgers (e.g., Knigge, 1998; Lubbers, 2001; Lubbers c.s., 2002), blijkt het sociaal structureel model weinig verklarende kracht te hebben. Op basis van vergelijkend onderzoek naar de aanhangers van een achttal West-Europese anti-immigratie partijen concludeerden wij dat deze partijen, in hogere mate dan de

gevestigde partijen, hun aanhangers juist uit alle lagen van de bevolking haalden (Van der Brug, Fennema & Tillie, 2000; zie ook: Norris, 2005). Ook kunnen de grote verschillen in het succes van deze partijen op geaggregeerd niveau niet worden verklaard met behulp van sociaal economische variabelen (Van der Brug, Fennema & Tillie, 2005; Coffé, 2005). Inmiddels heeft Betz (2002) zijn these over de “verliezers van de moderniteit” dan ook herroepen.

Een andere verklaring voor de opkomst van deze partijen is de proteststem these, volgens welke burgers die ontevreden zijn over de overheid hun stem gebruiken om de elite aan het schrikken te maken. Proteststemmers stemmen dus niet zozeer op een anti-immigratie partij omdat zij een voorkeur hebben voor (het programma van) deze partij, maar uit afkeer van andere partijen. Uit onderzoek blijkt weliswaar dat stemmers op anti-immigratie partijen cynischer staan ten opzichte van het politiek bedrijf dan het electoraat van andere partijen, maar afkeer van andere partijen of van de gevestigde elite blijkt niet het belangrijkste motief te zijn om op anti-immigratie partijen te stemmen. Uit landenvergelijkend onderzoek blijkt dat aanhangers van de grote succesvolle West-Europese anti-immigratie partijen zich net zozeer laten leiden door inhoudelijke en pragmatische overwegingen als stemmers op andere partijen (Van der Brug, Fennema & Tillie, 2000; Van der Brug & Fennema, 2003). Daaruit concludeerden wij dat de proteststem these geen afdoende verklaring vormde voor de aanhang van anti-immigratie partijen.

Hier is tegenin gebracht dat iemand die zich aangesproken voelt door het politieke programma van een anti-immigratie partij tegelijkertijd een afkeer kan hebben van gevestigde partijen, zodat men politiek-inhoudelijke motieven kan combineren met het uitbrengen van een proteststem (zie o.a., Eatwell, 2003; Swyngedouw, 2001). In theorie is die redenering juist, maar wij vinden deze tegenwerping toch niet overtuigend omdat daarmee, bij gebrek aan operationalisatie van het onderscheid tussen anti-establishment gevoelens en inhoudelijke overwegingen, het concept van de proteststem betekenisloos wordt. De redenering doortrekkend, kan iedere stem op een oppositiepartij — ook al is deze volledig inhoudelijk gemotiveerd— wel een proteststem worden genoemd. Een kiezer die het eens is met het politieke programma van de PvdA, zal wellicht een afkeer hebben van de huidige coalitieregering, van het gevoerde beleid en van de politieke partijen die voor dit beleid verantwoordelijk zijn. Toch zullen weinig onderzoekers beweren dat deze PvdA kiezer een proteststemmer is, terwijl iemand die het inhoudelijk gezien

eens is met de SP en om die reden niet alleen de huidige coalitiepartijen, maar ook de PvdA afwijst opeens wel als proteststemmer wordt aangemerkt. Op deze manier wordt de term ‘proteststem’ een label voor een stem op een radicale partij. Dit draagt niet bij aan meer inzicht in de motieven van kiezers. Daarom pleiten wij ervoor in ons begrippenkader juist een scherp onderscheid te maken tussen de proteststem en de politiek inhoudelijke stem (Van der Brug, Fennema & Tillie, 2000). Op deze wijze geconceptualiseerd, kunnen kiezers op de succesvolle Europese anti-immigratie partijen niet als proteststemmers worden beschouwd.

Een veel gebruikte theoretische invalshoek, die het stemgedrag van kiezers niet probeert te verklaren met ‘achterliggende’ factoren, maar een verklaring zoekt in de directe stemmotivatie, is de rationele keuze benadering. Deze beschouwt kiezers als consumenten van overheidsbeleid en partijen als aanbieders ervan. Bij een verkiezing heeft elke partij een pakket aan beleidsvoornemens dat wordt samengevat in een verkiezingsprogramma en kiezers kiezen daaruit het programma dat hun beleidsvoorkeuren het best weerspiegelt. Uiteraard lezen de meeste kiezers geen partijprogramma’s. Om met de beperkte informatie die men heeft toch een beredeneerde keuze te kunnen maken, vertrouwen kiezers op andersoortige aanwijzingen over de beleidsvoornemens van partijen. Daarbij grijpt men dan meestal terug op meer algemene informatie die men heeft over partijen zoals hun ideologisch profiel. Het rationeel keuze model voorspelt aldus dat politiek inhoudelijke overwegingen (ideologische posities en standpunten op politieke strijdpunten) in hoge mate bepalend zijn voor het stemgedrag. Internationaal onderzoek heeft aangetoond dat politiek inhoudelijke overwegingen —met name ideologie in termen van links/rechts en houdingen ten aanzien van immigranten — de belangrijkste motieven zijn bij de keuze voor een anti-immigratie partij (Van der Brug c.s., 2000; Van der Brug & Fennema, 2003; Ivarsflaten, 2005; Kitschelt, 1995; Lubbers c.s., 2002; Mughan & Paxton, 2005; Norris, 2005).

De aanbodzijde

In het voorgaande zijn modellen ter verklaring van de steun aan anti-immigratie partijen besproken die vooral de vraagzijde van het politiek spectrum in ogenschouw nemen. Er kan echter nog zoveel potentieel zijn voor het ontstaan van een anti-immigratie partij, zolang er geen aantrekkelijk aanbod wordt georganiseerd zal er

weinig met dit potentieel gebeuren. In deze paragraaf bespreken we daarom theorieën die zich richten op de aanbodzijde van de “electorale markt”.

Een eerste aspect van de aanbodzijde dat vaak wordt genoemd is die van de charismatische leider. Succesvolle leiders van anti-immigratie partijen zoals DeWinter (Vlaams Blok/ Vlaams Belang), Le Pen (Front national uit Frankrijk), Haider (FPÖ), Fini (Alleanza Nazionale) en Fortuyn (LPF) worden vaak geroemd om hun charisma. Echter, wanneer wij het succes van politici verklaren vanuit hun vermeend ‘charisma’, dan lopen we het risico een tautologische redenering op te zetten omdat het begrip charisma zo sterk gerelateerd is aan succes. Zolang niet scherp gedefinieerd is wat we met charisma bedoelen, zullen we geneigd zijn succesvolle leiders als charismatisch te zien. Omgekeerd zal iemand die niet succesvol is in het verwerven van aanhang, bijna per definitie niet als charismatisch worden beschouwd. Indien Fortuyn onsuccesvol was geweest, dan hadden dezelfde mensen die hem nu charismatisch noemen, achteraf kunnen beweren dat het logisch is dat mensen niet stemmen op zo’n excentrieke homoseksueel. Met dit soort verklaringen kun je dus alle kanten op, zodat we kunnen concluderen dat de charisma these, zonder een heldere definitie van charisma waarin dat begrip onafhankelijk staat van succes, niet falsifieerbaar is. Er bestaat dan ook nauwelijks wetenschappelijk onderzoek waarin een verband wordt vastgesteld tussen het succes van partijen en het charisma van partijleiders.

Een tweede variabele die mogelijk van invloed is op het succes van een partij is de partijorganisatie. Een partijorganisatie is op twee manieren van belang, in de eerste plaats om kandidaten voor politieke functies te rekruteren. In de tweede plaats kunnen actieve leden een belangrijke rol spelen tijdens verkiezingscampagnes. De Europese anti-immigratie partijen verschillen sterk in hun mate van organisatie. In landen met een bestaande traditie van rechts-nationalisme, zoals in Vlaanderen, Frankrijk en Oostenrijk hebben zich goed georganiseerde partijen ontwikkeld, terwijl in Scandinavische landen en Nederland, waar zo’n traditie van rechts-nationalisme niet bestaat, de anti-immigratie partijen worden gekenmerkt door een slechte organisatie. Onduidelijk is voornamelijk in welke mate de organisatie van een partij bijdraagt aan succes. Een goede organisatie is geen noodzakelijke voorwaarde voor succes, want ook partijen met een gebrekkige organisatie zoals als de LPF en de Noorse en Deense Fremskridtspartij, zijn electoraal succesvol geweest.

Een derde aspect van de aanbodzijde van het electoraal proces betreft de rol van de media. Door de afnemende partijtrouw zijn verkiezingscampagnes in de afgelopen decennia steeds belangrijker geworden voor partijen. Tegelijkertijd zijn campagneleiders steeds sterker gaan leunen op de toegang tot massamedia. Voor een nieuwe partij die nog onbekend is bij het grote publiek is aandacht van de massamedia wellicht nog belangrijker dan bij gevestigde partijen. Massamedia hebben anti-immigratie partijen zeer verschillend benaderd. De doorbraak van het Front national in 1984 wordt in hoge mate toegeschreven aan het feit dat de nationale media LePen in 1982 een podium boden, naar alle waarschijnlijkheid in opdracht van Mitterand die het FN als concurrent van de Gaullisten beschouwde (Eatwell, 2002). Ook de snelle groei van de Alleanza Nazionale in 1993-1994 ging gepaard met een grote (en positieve) aandacht van Berlusconi's meest bekeken televisiezenders (Eatwell 2002). In Nederland en België zijn anti-immigratie partijen in de jaren 90 echter systematisch geboycot door de media. In 2003 hebben de Vlaamse media deze strategie echter verlaten (Van Aelst, 2003) en Fortuyn kreeg in de aanloop naar de Nederlandse verkiezingen van 2002 juist excessief veel aandacht van de media. Er bestaat weinig onderzoek naar de invloed van deze media aandacht op het succes van nieuwe partijen. Wel bestaat er een aanwijsbare relatie tussen de aandacht in de media voor de thema's integratie en criminaliteit en het succes van het Vlaams Blok, alhoewel een oorzakelijk verband daarmee nog niet is vastgesteld (Walgrave & De Swert, 2004). Een laatste aspect van de aanbodzijde is wat we in brede zin de politieke of electorale mogelijkhedenstructuur kunnen noemen (Koopmans, 1999; Kriesi, 1995). Hierbij gaat het in de eerste plaats om de ruimte die anti-immigratie partijen hebben om zich te organiseren. Deze ruimte kan worden beperkt door procedurele belemmeringen, in de vorm van bijvoorbeeld kiesdrempels of de eis van een minimum aantal handtekeningen voor de inschrijving in het kiesregister. Daarnaast kunnen overheden wetten maken die leiden tot de juridische vervolging van anti-immigratie partijen. Een ander aspect is de ruimte die partijen krijgen vanuit de maatschappelijke en politieke omgeving. Antifascisme groeperingen en andere partijen kunnen oproepen tot een boycot van deze partijen en zij kunnen de speelruimte van deze partijen beperken door bijvoorbeeld manifestaties te verhinderen. Ten slotte wordt de politieke speelruimte in hoge mate bepaald door de mate waarin andere (rechtse) partijen de standpunten van anti-immigratie partijen — met name op het terrein van migratie en veiligheid— hebben overgenomen.

De Centrumstroming en de Fortuynbeweging

Toen Hans Janmaat in 1982 namens de Centrum Partij (CP) een zetel veroverde in de Tweede Kamer was dit de eerste West-Europese anti-immigratie partij die parlementaire vertegenwoordiging kreeg.² De toetreding van Janmaat tot het Nederlandse parlement bracht de politieke elite in Nederland tot een aantal opmerkelijke stappen. Ten eerste werd besloten aan buitenlandse ingezetenen stemrecht te verlenen bij gemeenteraadsverkiezingen. Ook rechtse partijen als het CDA en de VVD, die hier alleen maar electoraal verlies van konden verwachten, stemden daarmee in. Deze bijzondere uitbreiding van het kiesrecht werd evenwel geen inzet van een verkiezing. In het parlement lieten alleen de SGP en CPN een kritisch geluid horen (Jacobs, 1998) – een krasse vorm van kartelpolitiek, die in 1985 zijn beslag kreeg in een wetswijziging.

Ten tweede werd besloten de Centrum Partij met alle mogelijke middelen te bestrijden. Zij kreeg nergens toestemming voor het houden van een openbare vergadering of van een demonstratie. De inschrijving in het kiesregister werd bemoeilijkt door het aantal voorgeschreven handtekeningen per stemdistrict drastisch te verhogen. Antiracistische organisaties werden niet alleen gesubsidieerd, maar ook werd hun stilzwijgend toegestaan te dreigen met geweld bij bijeenkomsten van de CP. In minstens twee gevallen, in Boekel (1984) en Kedichem (1986), leidde dat tot gebruik van geweld op grote schaal (Van Donselaar, 1991). Toen de secretaresse van Janmaat, Wil Schuurman, daarbij een been verloor, maakte de politieke elite daar heel weinig ophef over. In de Tweede Kamer werd daar althans niet over gesproken, noch werd er geprotesteerd tegen de politieke terreur van de antifascisten. De Nederlandse bevolking werd op geen enkele wijze betrokken bij de verschillende maatregelen gericht op het indammen van de CP. In feite waren de politieke elites door de onverwachte opkomst van de CP bang geworden voor hun eigen achterban. Dat gold in het bijzonder voor de PvdA, die dan ook het voortouw nam in het nieuwe antiracistische beschavingsoffensief.

Aanvankelijk leek deze strategie weinig succes te hebben. In 1983 haalde de Centrum Partij bij tussentijdse raadsverkiezingen in Almere 9,1 procent van de stemmen en in juni 1984 haalde het bij de Europese verkiezingen 2,5 procent (7 procent in de drie grootste steden), bijna genoeg voor een zetel. Maar al in 1983 was

een partijstrijd begonnen tussen de groep Janmaat en een groep meer radicale leden van de CP. In oktober 1984 werd Janmaat uit de partij gezet, waarop hij een nieuwe partij oprichtte: de Centrumdemocraten (CD). De oude Centrum Partij ging vervolgens failliet, waarna een nieuwe partij werd opgericht CP'86. Pas in 1994 herstelde de Centrumstroming zich van deze mede door de BVD geïnstigeerde scheuring (Jaarverslagen BVD), toen de CD met 3 vertegenwoordigers in de Tweede Kamer gekozen werd. In maart 1994, veroverden de Centrumdemocraten 77 gemeenteraadszetels, waarbij dan nog 9 gemeenteraadszetels van CP'86 moeten worden opgeteld.

De politieke en juridische vervolging van de Centruumpartijen werd verscherpt. De procureurs-generaal kwamen op 9 juni 1993 met een richtlijn waarin de officieren van justitie opdracht kregen alle mogelijke toepassingen van artikel 137 c/e te onderzoeken en zo veel mogelijk tot vervolging over te gaan. Zij moesten daarover aan de Tweede Kamer rapporteren. En waar het OM nog mocht aarzelen, wees het Landelijk Bureau Racismebestrijding of een antidiscriminatiebureau het op zijn plicht (Fennema, 2000). Janmaat werd in 1995 veroordeeld tot geldboetes omdat hij tijdens een demonstratie had geroepen "Vol is vol!" en: "Als wij aan de macht komen schaffen we de multiculturele samenleving af." In mei 1995 werd de CP'86 door de rechter als een 'criminele organisatie' aangemerkt en verdween. De juridische bestrijding leek ten slotte succesvol. In 1998 leed Janmaat een vernietigende verkiezingsnederlaag en verdween van het toneel. Maar daarmee waren de onder de Nederlandse burgers bestaande opvattingen over immigranten en over het multiculturalisme niet veranderd. Figuur 1 laat de verdeling van antwoorden zien op de vraag in welke mate immigranten zich dienen aan te passen aan "de Nederlandse normen en waarden". Figuur 1 laat zien dat vanaf 1994 toen deze vraag voor het eerst werd gesteld, maar mogelijk al eerder, er onder de Nederlandse bevolking zeer weinig steun was voor het multiculturalisme.

<FIGUUR 1 HIER ONGEVEER>

Het strafbaar stellen van racisme en vreemdelingenhaat en het dusdanig oprekken van die begrippen dat ook een fundamentele afwijzing van de multiculturele samenleving of de leuze 'Nederland is vol' daaronder konden vallen, maakten een publiek debat over het immigratie en integratiebeleid bijna onmogelijk. Wie pleitte

voor assimilatie van immigranten was een racist, wie meende dat illegale vreemdelingen moesten worden uitgezet was een fascist (Wansink, 2004). De actievoerders die het hotel in Kedichem in brand staken, verklaarden onomwonden: ‘Fascisten mogen nooit de gelegenheid krijgen om zich te organiseren. Wie daartoe de gelegenheid geeft, collaboreert’ (*de Volkskrant*, 1 april 1986). De politieke elite sterkte hen in die houding. Zo zei Ed. van Thijn tijdens een Auschwitzherdenking in 1984: ‘In Nederland verschijnen weer bordjes met “Voor joden verboden”, al is de tekst nu aangepast aan de veranderende bevolkingssamenstelling’ (geciteerd in Vuijsje, 1997: 15). De criminalisering van anti-immigratie partijen beperkte zich geenszins tot Nederland. De antiracistische consensus onder de politieke elites van de hele Europese Unie was zó sterk, dat er nauwelijks verzet was tegen de vanuit democratisch en diplomatiek oogpunt onzinnige en onbezonnen strafmaatregelen tegen Oostenrijk nadat de FPÖ in 1999 toetrad tot een coalitieregering met de christen democratische ÖVP.

Met de opkomst van Pim Fortuyn kreeg het antibuitenlanderssentiment, dat zich sedert 9/11 in toenemende mate tegen Moslims keerde, een nieuwe spreekbuis. Toen Fortuyn met Leefbaar Rotterdam bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2002 in Rotterdam 35 procent van de stemmen haalde en de Lijst Pim Fortuyn twee maanden later met 26 zetels in de Tweede Kamer kwam, kreeg het al langer sluimerende sentiment tegen het officiële immigratie- en integratiebeleid van de overheid (zie Figuur 1) plotseling een zichtbare en legitieme vertegenwoordiging.

Terwijl in de jaren ’80 en ’90 Openbaar Ministerie, BVD, burgemeesters en politie hadden samengewerkt om de Centrumstroming met veel inzet van middelen te bestrijden, werd Fortuyn op een geheel andere manier benaderd. Individuele politici hebben weliswaar onvriendelijke uitspraken over hem gedaan —hetgeen wederzijds was— en de Rotterdamse Inlichtingendienst rapporteerde de IAVD over zijn bezoek aan darkrooms, maar Fortuyn is nooit juridisch vervolgd en in tegenstelling tot Janmaat is hij niet door de media geboycot. Integendeel.

De uniciteit van Nederlandse anti-immigratie partijen

Alvorens in te gaan op de resultaten van onderzoek naar factoren die bepalend zijn geweest voor het succes of falen van Nederlandse anti-immigratie partijen, zullen we

hier eerst ingaan op de vraag in hoeverre de Nederlandse partijen uniek kunnen worden genoemd. Zowel Pim Fortuyn zelf als de moord op hem hebben de Nederlandse politiek op zijn grondvesten doen schudden. Buitenlandse tv-ploegen reisden af en aan om het wonder van Fortuyn te filmen. Maar was het verschijnsel Fortuyn wel zo uniek Nederlands?

Twee specifiek Nederlandse factoren speelden zeker een rol. Ten eerste zou een rechts-populistische politicus die zo openlijk zijn homoseksualiteit beleed in weinig andere landen succes kunnen hebben. Het unieke van Fortuyn was daarnaast dat hij in tegenstelling tot politici van anti-immigratie partijen in omliggende landen progressieve argumenten gebruikte om zich tegen immigranten (met name Moslims) af te zetten. Moslims vormden in zijn ogen een bedreiging voor de emancipatie van vrouwen en homo's. Dit soort argumenten waren moeilijk te pareren vanuit een liberaal-democratisch perspectief. Ten tweede had het anti-immigratie sentiment in de politiek in weinig andere landen zo weinig legale ruimte gekregen als in Nederland. Het immigrantenvraagstuk was door de politieke elites tot een absoluut taboe verklaard: hoewel het immigratiebeleid van de paarse coalitie inhoudelijk zeer streng was, werd daarover nauwelijks openlijk gesproken. Alleen in de Bondsrepubliek was sprake van een vergelijkbare mate van juridische vervolging van anti-immigratie partijen, maar in andere West-Europese landen kregen deze partijen meer speelruimte.

Hoewel er een aantal opvallende verschillen bestaan tussen de Nederlandse LPF en andere Europese anti-immigratie partijen, is de opkomst en ondergang van de Fortuynbeweging toch niet uniek. In het buitenland waren er al veel eerder partijen ontstaan die de immigratie en de veiligheid op straat met veel succes tot speerpunten hadden gemaakt van hun verkiezingscampagnes. Een aantal van die partijen had succes. Het Vlaams Blok in België, het Front national in Frankrijk en de FPÖ in Oostenrijk hadden al veel eerder meer dan 15 procent van het electoraat achter zich gekregen. De FPÖ haalde bij de Europese verkiezingen in 1999 zelfs meer dan 25 procent van de stemmen, terwijl het Vlaams Blok toen bijna 20 procent van het Vlaamse electoraat achter zich wist te scharen. Bij de presidentsverkiezingen in Frankrijk in 2002 haalde Le Pen de tweede ronde, zodat zijn partij net als de LPF, de tweede partij van het land werd.

Er zijn echter belangrijke verschillen tussen de Nederlandse politieke cultuur en die van Vlaanderen, Frankrijk en Oostenrijk. Anders dan in deze landen heeft in Nederland nooit een sterke rechts-nationalistische traditie bestaan. Het Front national,

het Vlaams Blok en de FPÖ konden in de genoemde landen voortbouwen op de daar bestaande netwerken van nationalistische organisaties van allerlei pluimage. In Nederland heeft zo'n rechts-nationalistische traditie zich nooit ontwikkeld. De nationaal-socialistische NSB haalde voor de oorlog zelfs op haar hoogtepunt maar 7 procent van de stemmen en zij had geen vaste aanhang onder de politieke en culturele elite.

De beweging die Pim Fortuyn ontketende lijkt dan ook veel meer op anti-immigratie partijen uit de Scandinavische landen. Zowel in Noorwegen als in Denemarken zijn in de jaren '70 Vooruitgangspartijen opgericht met als voornaamste politieke strijdpunt het streven naar lagere belastingen. De Deense Vooruitgangspartij was opgericht door de zakenman Bo Glistrup, die belastingontduiking vergeleek met het verzet tegen de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog. De Noorse Vooruitgangspartij heette bij oprichting officieel naar de oprichter *Anders Lange's Partij voor een Sterke Vermindering van Belastingen, Accijns en Overheidsinterventie* en wordt sinds 1978 geleid door Carl Hagen. Later werd het verzet tegen de immigratiepolitiek van de Deense en Noorse regering een steeds belangrijker thema voor deze partijen en vanaf de tweede helft van de jaren '80 kunnen deze partijen als zuivere anti-immigratie partijen worden beschouwd. Bij de nationale verkiezingen op 17 oktober 2005 behaalde Carl Hagens partij 22 procent van de stemmen.

In Zweden richtte een succesvolle zakenman, Ian Wachtmeister, samen met een kermisexploitant en producent van popmuziek, Bert Karlsson, in 1990 een politieke partij op die zij *Nieuwe Democratie* noemden. Een deel van hun campagne was gericht op het verbeteren van de positie van midden- en kleinbedrijf, maar het richtte zich vooral tegen de Zweedse immigratiepolitiek. Net als in Nederland bij de opkomst van Fortuyn was de reactie van gevestigde politici op deze nieuwkomers ambigu. Enerzijds beschouwde men de nieuwkomers als clowns, maar tegelijkertijd beschouwden zij de nieuwe partij als een bedreiging van de democratie.

De overeenkomsten tussen deze Scandinavische anti-immigratie partijen en de LPF zijn evident. Het gaat hier om rechtspopulistische partijen die worden gekenmerkt door een gebrek aan stabiliteit omdat zij wel een aantal politieke strijdpunten hebben, maar geen politieke traditie. Daardoor slagen deze partijen er niet in een goede organisatie op te bouwen en een partijkader te recruter. Zij worden geleid door een nieuwe elite die zijn geld heeft verdiend in nieuwe economische sectoren, de IT, de televisie- en populaire muziekbranche, de

seksindustrie, het vastgoed, en de aandelenmarkten. Zij hebben wel veel geld, maar het ontbreekt hen aan maatschappelijk prestige.

Toch is de lange weg die Fortuyn gegaan is een andere dan die van de Noorse Hagen, Zweedse Wachtmeister of de Deense Glistrup. Fortuyn kwam van links en had lange tijd op de rechtervleugel van de PvdA geopereerd, maar had zijn diensten ook aan het CDA aangeboden. Opvallend is de overeenkomst tussen Janmaat en Fortuyn. Janmaat was actief in de KVP en had zijn diensten tevergeefs aan DS'70 aangeboden. Voor beide politici geldt dat toen zij eenmaal hun eigen partij hadden gesticht, zij zich fel afzetten tegen de gevestigde politieke partijen. In een nooit gepubliceerde autobiografie beschrijft Hans Janmaat (2001) hoe hij in een gemoffelde Daimler naar zijn eerste partijvergadering van de Centrumpartij rijdt:

“De reis naar de vergadering op woensdag leg ik per auto af, die ik vlak voor het pand parkeer. Het is een donkerblauwe Daimler die ik in Heemstede van een rijke makelaar (...) tweedehands heb gekocht (...)De auto maakt niet alleen op het werk een overrompelende indruk, dat is eveneens bij de partijleden het geval. Buiten een geweldig rijcomfort geeft de wagen de indruk van enig fortuin. Die idee is in de politiek nooit weg.”

Zou Janmaat ooit gedacht hebben dat zijn erfopvolger, Pim Fortuyn, zou lijken op het beeld dat hij zo graag van zichzelf had willen scheppen? Een heer van stand in een sjieke auto.

Hier komt een beeld naar voren dat grote overeenkomsten toont tussen Fortuyn en Janmaat, niet alleen qua levensloop, maar ook op het gebied van het politieke programma: tegen het establishment en tegen het multiculturalisme. Maar wat verklaart dan het verschil in succes tussen CD en LPF? In de volgende paragraaf zal worden nagegaan of de verschillende theoretische benaderingen verschillen in succes van Nederlandse anti-immigratie partijen kunnen verklaren.

De Vraagzijde benadering

Van der Brug (2003) heeft onderzocht in welke mate de benaderingen die wij als vraagzijde verklaringen hebben aangeduid, bruikbaar zijn ter verklaring van de LPF-stem in 2002. Tabel 1 vat een deel van zijn bevindingen samen. Het toont de resultaten van logistische regressie, met als afhankelijke variabele de stem op de LPF

en als onafhankelijke variabelen een aantal factoren die verschillende theoretische invalshoeken representeren. Om de omvang van de causale effecten enigszins vergelijkbaar te maken zijn alle onafhankelijke variabelen gemeten op een schaal die een minimale waarde heeft van 0 en een maximale waarde van 1. Model 1 bevat de onafhankelijke variabelen uit het sociaal-structurele verklaringmodel. De theoretische verwachting dat lageropgeleide mannen relatief vaak LPF stemden wordt door deze resultaten op het eerste gezicht geschraagd. Ook blijkt dat de LPF vooral weinig religieuze kiezers trok. Het meest opvallend is echter dat de verklarende kracht van het model zeer gering is (slechts 7% van de variantie wordt door deze ‘achterliggende’ factoren verklaard), zodat we moeten concluderen dat de aanhang van de LPF grosso modo uit alle lagen van de bevolking afkomstig was: hoog en laag opgeleid, man en vrouw, rijk en arm.

In het tweede model worden twee sociaal-psychologische variabelen toegevoegd: politiek zelfvertrouwen en politiek cynisme. Voor zover het politiek cynisme —de opvatting dat politici zowel onbetrouwbaar als incompetent zijn— de LPF stem zou verklaren, zou dit kunnen betekenen dat LPF stemmers voor een belangrijk deel proteststemmers zijn. Naar aanleiding van de opkomst van Fortuyn zijn tal van beschouwingen verschenen over de al langer sluimerende “massale onvrede” (e.g., Beker, 2003; Van den Brink 2002a,b; Oosterbaan 2002; Schoo 2003). Op basis van die beschouwingen zou men verwachten dat politiek cynisme een sterk effect heeft op de LPF-stem. De resultaten van het tweede model laten zien dat dit inderdaad het geval is. De kans dat iemand in 2002 op de LPF heeft gestemd neemt toe naarmate hij/zij cynischer is ten opzichte van partijen en politici en minder politiek zelfvertrouwen heeft. Als verklaringmodel is ook dit tweede model echter niet erg bevredigend omdat het percentage van de variantie dat hiermee verklaard wordt, nog steeds vrij laag is. Opvallend is verder dat het effect van het werkloos zijn toeneemt als gecontroleerd wordt voor politiek zelfvertrouwen en voor politiek cynisme. De groep werklozen is echter zo klein, dat dit effect statistisch niet significant blijkt.

Het derde model tenslotte, voegt politiek inhoudelijke opvattingen toe aan het model. Hierbij gaat het steeds om de afstand tussen de kiezer en de partij op een bepaalde schaal. De effecten zijn daardoor negatief, zoals kan worden verwacht: hoe groter de afstand tussen een kiezer en de LPF, des te kleiner de kans dat hij/zij erop zal stemmen. De sterkste voorspellers van de LPF-stem zijn opvattingen van kiezers

over asielzoekers en daarnaast is er ook nog een belangrijk effect van links/rechts-afstand. Opvallend in Model 3 is verder de grote stijging van de verklaarde variantie. Dat betekent dat het stemmen op de LPF zich veel beter laat verklaren door politiek-inhoudelijke overwegingen dan door andere factoren.

In aanvulling op de in Tabel 1 getoonde analyses presenteerde Van der Brug in 2003 de resultaten van analyses met zogenaamde structurele vergelijkingsmodellen, waarmee de onderliggende causaliteit van de variabelen in Model 3 wordt getoetst. Op basis van deze analyses is het onwaarschijnlijk dat politiek cynisme en gebrek aan zelfvertrouwen de keuze voor de LPF verklaart. Het oorzakelijk verband is eerder omgekeerd. Veel burgers die het idee van de multiculturele samenleving afwezen en bovendien vonden dat er een strenger asielzoekersbeleid moest komen, voelden zich aangesproken door de boodschap van Fortuyn.. Deze burgers werden in de periode tot de verkiezingen van 2002 veel cynischer ten opzichte van de politiek en hun politiek zelfvertrouwen nam af.³ Met de ons beschikbare informatie valt niet meer te achterhalen of dit kwam door het optreden van Fortuyn, die zich immers voortdurend negatief uitliet over de andere partijen en politici en erop hamerde dat deze nooit luisterden naar gewone burgers, of dat dit kwam door de moord op Fortuyn, dan wel door een combinatie van beide.

Sociaal-structurele achtergrondkenmerken blijken weinig verklarende kracht te hebben voor de keuze voor de LPF, terwijl politiek-inhoudelijke overwegingen (met name links-rechtsposities en houdingen ten aanzien van asielzoekers en immigranten) de keuze voor de LPF in sterke mate kan verklaren. Daarnaast blijkt er weinig empirische steun voor de these van de proteststem. Het profiel van de LPF stemmers lijkt daarmee in hoge mate op die van de stemmers op andere succesvolle anti-immigratie partijen in West Europa (Van der Brug, Fennema & Tillie, 2000). Voor de kiezers op al deze partijen geldt namelijk ook dat ze zich —net als stemmers op de meer gevestigde partijen— vooral door politiek-inhoudelijke overwegingen laten leiden. Aangezien kiezers op anti-immigratie partijen zich laten leiden door dezelfde soorten overwegingen als stemmers op andere partijen is het niet erg zinvol hen te beschouwen als een ‘vreemde’ groep burgers wier gedrag een apart soort verklaringmodel behoeft. De in al zijn eenvoud toch tamelijk controversiële conclusie is dat de stemmers op dergelijke partijen gewone kiezers zijn, wier gedrag met een rationeel keuzemodel het best kan worden verklaard.

Aanbodzijdeverklaringen

Er bestaat in brede kringen een beeld dat Fortuyn “onnoemelijk charismatisch” was, terwijl Janmaat in de woorden van Silvain Ephimenco (1998) was behept met “het charisma van een touwslipper”. De voor de hand liggende conclusie zou dan ook zijn dat de LPF succesvol kon zijn vanwege de leider met zijn charismatische uitstraling, terwijl de CD mislukte doordat Janmaat geen aansprekend figuur was. Deze conclusie is echter voorbarig.

Het beeld van de immens populaire Fortuyn is namelijk grotendeels een constructie achteraf. Toen Fortuyn nog leefde was hij gemiddeld het minst populair van de acht lijsttrekkers waarover de betreffende vragen zijn gesteld, te weten sympathie en vertrouwen in lijsttrekkers als mogelijk minister president (Van der Brug & Van der Eijk, 2004). Op deze kenmerken scoorde hij gemiddeld zelfs aanzienlijk lager dan de weinig populaire Melkert. Nu is het weliswaar zo dat Janmaat nog veel impopulairder was dan Fortuyn, maar de gemiddelde waardering van Fortuyn was niet hoger dan die van zijn opvolger, Mat Herben, die als lijsttrekker van de LPF in 2003 slechts éénderde van het aantal zetels haalde dat op 15 mei 2002 gehaald werd. Er is dus geen direct verband tussen de gemiddelde populariteit van leiders en het succes van zijn/haar partij.

In ons overzicht van de verschillende theoretische benaderingen is beargumenteerd dat de charisma these niet toetsbaar was zonder een definitie van charisma waarin dit begrip onafhankelijk van succes wordt gedefinieerd. Eén van de auteurs van deze bijdrage heeft in een recente bijdrage de charisma hypothese toetsbaar gemaakt door, Weber volgend, charismatisch leiderschap te definiëren in termen van een bijzonder sterke, directe, bijna mystieke band tussen een leider en zijn aanhang (Van der Brug & Mughan, 2006). Als deze band zou bestaan tussen Fortuyn en zijn aanhangers, dan zou het effect van de waardering voor Fortuyn op de voorkeur voor de LPF sterker moeten zijn dan een dergelijk effect bij de leiders van de andere partijen. Dit bleek echter niet het geval. We moeten dus concluderen dat er voor de charisma hypothese vooralsnog geen empirische steun bestaat. Dat betekent natuurlijk niet dat Fortuyn van geen betekenis was voor het succes van zijn partij: zonder Fortuyn had de LPF immers niet bestaan. Maar electoraal was zijn belang niet zozeer gelegen in directe binding met de kiezer, maar veeleer in het feit dat hij er in slaagde het thema van immigratie de media agenda te laten domineren.

Geen van de Nederlandse anti-immigratie partijen is er in geslaagd een volwaardige partijorganisatie op te bouwen. In de introductie beschreven wij al hoe de Centrum Partij, CP'86 en Centrumdemocraten in de jaren '80 en '90 zijn bestreden met middelen die op gespannen voet staan met de grondslagen van een democratische staat, namelijk de vrijheid van organisatie, van meningsuiting en van betoging en de bescherming door de staat tegen geweld. Het moet in die jaren voor iedereen duidelijk zijn geweest dat iemand die zich openlijk verbond met één van deze partijen, een maatschappelijke carrière wel kon vergeten. Mede tengevolge hiervan was een belangrijk deel van de 86 gemeenteraadsleden die namens CP'86 en CD in 1994 aantrad onvoldoende opgeleid om de raadsstukken goed te kunnen begrijpen, zodat ze er eigenlijk voor spek en bonen bijzaten. In combinatie met het feit dat openbare bijeenkomsten van CP'86 en CD voornamelijk door skinheads werden bezocht, heeft dit de beeldvorming rond deze partijen zeer negatief beïnvloed.

Bij de LPF was dat anders. Deze partij werd weliswaar negatief benaderd door politici van andere partijen, maar nadat Leefbaar Rotterdam in maart 2002 een spectaculaire verkiezingszege had behaald, hing er een aura van succes rond Fortuyn en de LPF. In de meeste kringen hoefde men dus niet bang te zijn dat een openlijke betrokkenheid bij de LPF de kansen op een maatschappelijke carrière zou schaden. Doordat de LPF slechts drie maanden voor de verkiezingen was opgericht, was er weinig tijd voor het vaststellen van de kandidatenlijst en liet de kwaliteit van veel kamerleden te wensen over. Al gauw bleek dat veel kandidaten zich niet uit politieke overtuiging, maar veeleer op basis van carrièrezucht of zelfs geldelijke gewin hadden laten kandideren (Chorus & De Galan, 2002). Daarnaast ontstonden na de moord op Fortuyn aan de lopende band interne conflicten binnen de partij, zowel binnen de fractie als tussen de kabinetsleden. Dit alles maakte uiteraard een zeer ongunstige indruk op veel kiezers. De razendsnelle neergang van de LPF tussen mei 2002 en de verkiezingen van januari 2003 is waarschijnlijk voor een deel te wijten aan het feit dat er geen goede partijorganisatie was. Hoewel een goede partijorganisatie geen noodzakelijke voorwaarde is voor succes (zie het voorbeeld van de succesvolle en zwak georganiseerde Noorse Fremskridtspartit) had een betere partijorganisatie wellicht kunnen voorkomen dat er zoveel interne ruzie was ontstaan. Ook had een goede partijorganisatie beter gekwalificeerde personen kunnen kandideren, zowel voor de Tweede Kamer als voor het kabinet.

Een derde aspect van de aanbodzijde van het electoraal proces, betreft de rol van de media. Een zeer opvallend verschil tussen CD en LPF is ongetwijfeld gelegen in de media aandacht die elk van beide partijen ten deel viel. Janmaat werd volledig genegeerd, terwijl Fortuyn al snel, maar zeker na het geruchtmakende interview in de Volkskrant van 9 februari 2002, in het centrum van de belangstelling stond. Dat interview, waarin Fortuyn pleitte voor het schrappen van het antidiscriminatie artikel uit de grondwet, veroorzaakte enorme ophef en leidde tot de breuk tussen Leefbaar Nederland en Fortuyn. Met dit interview maakte Fortuyn duidelijk dat hij zich sterk op het immigratiethema wilde profileren en daarmee bevestigde zijn imago van een anti-immigratie politicus. In de aanloop tot de landelijke verkiezingen op 15 mei kreeg Fortuyn bijna twee maal zoveel aandacht in het NOS journaal als Melkert, de lijsttrekker van de PvdA, die na Fortuyn de meest geïnterviewde lijsttrekker was (Brants & Van Praag, 2005: 78).

In de berichtgeving werd door het NOS journaal het campagnenieuws steeds “geframed” in termen van Fortuyn tegen de Paarse coalitie. Naast GroenLinks werd Fortuyn gepresenteerd als de echte oppositie tegen paars. Anders dan Janmaat werd Fortuyn vaak aan het woord gelaten (Brants & van Praag, 2005: 76/77). Mede daardoor wist Fortuyn zijn eigen thema’s (immigratie, veiligheid en de wachtlijsten in de gezondheidszorg) in het centrum van het publieke debat te krijgen (Kleinneijenhuis c.s., 2003).

In Nederland is dat vanaf 1991 door Frits Bolkestein gedaan, en niet zonder succes. De VVD kwam onder zijn leiding van 22 zetels in 1989, op 31 zetels in 1994 en 38 zetels in 1998. Maar toen Bolkestein in 1999 naar de EU vertrok en de sociaal-liberale Hans Dijkstal de politieke leider van de VVD werd, verdween ook het anti-immigratie profiel van de VVD. De VVD werd in toenemende mate met Paars geassocieerd. De electorale ruimte die anti-immigratie partijen krijgen wordt dus niet alleen bepaald door de overheid en door maatschappelijke organisaties die haar bestrijden. De concurrentie van andere partijen is ook belangrijk, en die concurrentie komt vooral van partijen die op de links-rechts schaal het dichtst bij de anti-immigratie partijen staan. Als andere rechtse partijen het immigrantenthema tot speerpunt in hun verkiezingscampagne maken zal de electorale ruimte voor die anti-immigratie partijen kleiner worden.

Een geïntegreerd model

Hoewel meerdere onderzoekers er eerder op wezen dat een verklaring voor verschillen in succes van anti-immigratie partijen rekening zou moeten houden met zowel de vraag- als de aanbodzijde van electorale processen (o.a. Kitschelt, 1995), is pas onlangs zo'n geïntegreerd model ontwikkeld en getoetst (Van der Brug, Fennema & Tillie 2005). Uit ons onderzoek blijkt dat de door ons onderzochte anti-immigratie partijen vooral succesvol zijn (1) als zij door de kiezers worden beoordeeld op basis van inhoudelijke overwegingen, (2) als zij op inhoudelijke punten weinig concurrentie hebben van andere rechtse partijen, en (3) als er in het electoraat een grote groep rechtse kiezers bestaat. Dit model staat in Tabel 2 en werd gebruikt om verschillen in het electoraal succes te verklaren van 13 West Europese anti-immigratie partijen in de periode van 1989 tot 1999 (lopend van 0,5% voor de CD in 1998 tot 27% voor de FPÖ in 1999). Het blijkt dat de variantie in de electorale steun voor anti-immigratie partijen voor 83% kan worden verklaard door de drie genoemde factoren en door één interactie-effect

<TABEL 2 ONGEVEER HIER>

Voegen wij aan onze analyses de LPF in 2002 en 2003 toe dan blijkt de verklarende kracht van het Model enigszins terug te lopen, en wel tot 76 procent van de verklaarde variantie. Ons model voorspelt het resultaat van de LPF in 2003 weliswaar vrij accuraat (het maakt een overschatting van 2,5 procent), maar geeft voor het resultaat van de LPF in 2002 de minst accurate voorspelling (van de 27 verkiezingsuitslagen).⁴ Het voorspelt voor de LPF in 2002 een score van 9,2 procent, terwijl de LPF in werkelijkheid 17 procent van de stemmen haalde. In de volgende paragraaf geven wij een mogelijke verklaring voor deze 'slechte' voorspelling.

Een nieuwe politieke scheidslijn en de “ruimte op rechts”?

Bij de toets van ons geïntegreerd model waarmee we verschillen in het succes van anti-immigratie partijen verklaarden, beschouwden wij het partijpolitieke spectrum in alle West-Europese landen als ééndimensionaal: links versus rechts. Toch moet men zich de vraag stellen of de aardbeving die Fortuyn veroorzaakt heeft het politieke

landschap in Nederland niet grondig heeft veranderd, zodat het zich niet in dit simpele schema laat vatten. Het feit dat ons model —in links/rechts termen geoperationaliseerd- de verkiezingsuitslag van 2002 niet goed voorspellen kan, suggereert dat dit het geval is.

De Nederlandse commentatoren waren er aan gewend geraakt de oude klassenpolitiek als achterhaald te beschouwen en voor sommigen betekende dat ook het einde van de links-rechts tegenstellingen. Ook onderzoekers meenden dat de oude klassentegenstellingen vervangen waren door de tegenstelling tussen materialisten en postmaterialisten. Zo beschouwde Minkenberg (1992) het door Inglehart (1990) geïntroduceerde onderscheid tussen materialistische en postmaterialistische waardenoriëntaties als de belangrijkste verklarende variabele voor de opkomst van anti-immigratie partijen. In de ogen van Minkenberg vormden de radicaal rechtse partijen een (verlate) reactie op de opkomst van (groene) partijen die de postmaterialistische politiek vertegenwoordigden. De anti-immigratie partijen verwierpen deze postmateriële waarden en vormden dus een neo-conservatieve reactie op de culturele revolutie van de jaren zestig. Het model van Inglehart en Minkenberg heeft echter weinig empirische steun gevonden en heeft daardoor vrijwel geen aanhangers meer.

Kitschelt (1995) daarentegen verklaart de opkomst van de anti-immigratie partijen vanuit een tweedimensionaal model. Volgens hem zullen dit soort partijen vooral succesvol zijn als zij de combinatie vinden van vrije markt liberalisme op de sociaal-economische dimensie en autoritaire opvattingen op de libertair-autoritaire dimensie. Ook deze stelling lijkt steeds minder steun te vinden in de literatuur. Enerzijds komt dit doordat partijposities op de twee dimensies die Kitschelt onderscheidt (sociaal economisch en libertair versus autoritair) in de meeste landen samenvallen. In de tweede plaats is er onlangs op gewezen dat standpunten ten aanzien van immigratie niet goed samenvallen met standpunten op de autoritair-libertaire dimensie, zeker bij de LPF (zie o.a. De Lange, forthcoming; Van Spanje en Van der Brug, 2005). Juist standpunten ten aanzien van immigratie bleken de belangrijkste motieven van kiezers om op de LPF te stemmen (Van der Brug, 2003).

We dienen daarom dus de vraag te stellen of opvattingen rond immigratie niet een tweede dimensie vormen in de Nederlandse partijpolitiek, naast een sociaal economische (zie o.a. Van Holsteyn c.s., 2003; Pellikaan c.s., 2003; Pennings & Keman, 2003). In het Nederlands Kiezersonderzoek van 2002 is aan respondenten

gevraagd de posities van de grootste politieke partijen weer te geven op verschillende politieke strijdpunten. Eén van deze strijdpunten is of inkomensverschillen kleiner of groter moeten worden. Respondenten kunnen dit aangeven met behulp van een 7-puntsschaal. Posities op dit thema kunnen als indicatief worden beschouwd voor de sociaal economische dimensie. Een tweede strijdpunt betreft de mate waarin immigranten zich dienen aan te passen aan ‘de’ Nederlandse cultuur en gewoonten. Figuur 2 laat de posities zien (zoals gepercipieerd door kiezers) van vijf Nederlandse partijen op de twee strijdpunten.

<FIGUUR 2>

Figuur 2 laat zien dat de partijen netjes geordend liggen van linksonder naar rechtsboven, zodat kiezers een vrijwel ééndimensionaal partijstelsel waarnemen. Aan de ene kant staan de linkse partijen die gezien worden als links op zowel het gebied van inkomensverdeling als op het punt van immigratie, terwijl aan de andere kant de rechtse partijen staan waarvoor het omgekeerde geldt. Hierbij zijn echter twee belangrijke nuances aan te brengen. In de eerste plaats wisselen de LPF en de VVD onderling van positie —althans in de ogen van de kiezers— als we de twee dimensies met elkaar vergelijken. De VVD wordt gezien als het meest rechts op inkomensverdeling, terwijl de LPF als het meest rechts wordt beschouwd op het gebied van migratie (zie ook Pellikaan c.s., 2003). Ten tweede had het CDA in 2002 een opmerkelijk ‘linksig’ profiel op het thema van inkomensverdeling.

Willen we echter de verkiezingsuitslag van 2002 beter begrijpen dan moeten we ook weten waar de kiezers stonden. Daarom presenteren we in figuur 2 ook de percentages van de kiezers in de vier kwadranten. Figuur 2 laat zien dat kiezersposities op de twee dimensies niet sterk samenhangen, dit in tegenstelling tot de posities van politieke partijen. De correlatie tussen de posities van partijen ($n=5$) is 0,88 terwijl de correlatie bij de kiezers slechts 0,16 is. Dit grote verschil wordt veroorzaakt door de grote groep kiezers in kwadrant II (Q II) die kleinere inkomensverschillen willen en vinden dat immigranten zich moeten aanpassen. Deze groep wordt door geen enkele partij echt vertegenwoordigd. Waar deze kiezers op stemmen hangt daarom sterk af van de vraag welk thema voor hen zwaarder weegt: sociaal economische issues of migratie. Het historische verlies van de PvdA in 2002 laat zich vanuit de gegevens in Figuur 2 goed begrijpen. Daar kwam nog bij dat juist

in de twee jaar voorafgaand aan de verkiezingen van 2002 het aantal immigranten spectaculair was toegenomen, van minder dan 80.000 in 1999 naar bijna 95.000 in 2001. In het bijzonder het aantal asielzoekers was in de jaren 2000 en 2001 sterk toegenomen. (CBS, 2005) Ook om die reden was het thema van immigratie het dominante onderwerp geworden en de posities van linkse partijen op dit thema waren impopulair. De winst van het CDA is begrijpelijk, omdat deze partij zich in een zeer strategische positie bevond om veel kiezers uit kwadrant II naar zich toe te trekken. En de winst van de LPF in 2002 laat zich ook goed begrijpen als we Figuur 1 nogmaals in ogenschouw nemen.

Het interessante aan Figuur 2 is dat het laat zien dat er niet zoveel ruimte is op rechts, zeker als we bedenken dat het CDA zich de afgelopen jaren op zowel sociaal economisch terrein als op het terrein van migratie eerder in een rechtse dan in een linkse richting heeft bewogen (richting kwadrant I). Er lijkt dus veel ruimte voor een partij met een rechts profiel op thema's als migratie en veiligheid en een links profiel op sociaal economische thema's. Zolang een nieuwe partij zich niet aandient die op een geloofwaardige manier een dergelijk programma weet neer te zetten, krijgt links —en met name de PvdA — veel kans zich te herstellen, door zich in de richting van kwadrant II te bewegen.

Betekent dit dus dat er weinig ruimte is voor een anti-immigratie partij in Nederland en dat potentiële opvolgers van de LPF weinig kans maken? Dat is zeker niet de conclusie die wij zouden willen trekken. Nederlanders zijn na de moord op Theo van Gogh en de dreigingen met terrorisme zeker niet gunstiger gaan denken over immigranten. Als dit thema de campagne opnieuw gaat beheersen, bijvoorbeeld doordat er een nieuwe aanslag plaatsvindt kort voor de verkiezingen, dan kan een anti-Moslimpartij (of deze zich nu meer links of meer rechts bevindt op de sociaal-economische dimensie) opnieuw een enorme verkiezingsoverwinning behalen.

Referenties

- Arendt, Hannah, (1951) 1973. *The Origins of Totalitarianism*. Orlando: Harcourt Brace & Company.
- Adriaanse, M., W. van der Brug & J. van Spanje (2005). 'De kiezer op drift?' In: K. Brants & P. van Praag (eds.), *Politiek en Media in Verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*. Amsterdam: Spinhuis.

- Beker, M. (2003) *Inzicht in onvrede: visies op maatschappelijk onbehagen aan het begin van de 21e eeuw*, Amsterdam: SISWO
- Betz, Hans-Georg (1994). *Radical right-wing populism in Western Europe*. Houndsmill, Basingstoke: Macmillan.
- Betz, Hans-Georg (2002). *Rechtspopulismus und Rechtsradikalismus in Europa*. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 2003/2, 251-264.
- Bendix, R. (1952). 'Social Stratification and Political Power', *American Political Science Review* 46: 357-375.
- Bijlsma, T. & F.Koopmans (1996). *Stemmen op extreem-rechts in de Amsterdamse buurten*, *Sociologische Gids*, jaargang XLIII, pp.171-182.
- Billiet, J. & H. de Witte (1995). 'Attitudinal dispositions to vote for a "new" extreme right-wing party: the case of "Vlaams Blok"', *European Journal of Political Research* 27, 2: 181-202.
- Brants, K. & P. van Praag (2005), *Politiek en Media in Verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*. Amsterdam: Spinhuis.
- Van der Brink, G. (2002a) 'Fortuyn gaf politiek terug aan burger', *NRC Handelsblad*, 11 May 2002: 6.
- Van der Brink, G. (2002b) 'Boos, machteloos en onverschillig', *NRC Handelsblad*, 19 July 2002: 26.
- Brug, W. van der & A. Mughan (forthcoming), 'Charisma, Leader Effects and Support for Right-wing Populist Parties'. Accepted by *Party Politics*.
- Brug, W. van der, M. Fennema & J. Tillie (2005), 'Why Some Anti-immigrant Parties Fail and Others Succeed: A Two-step Model of Electoral Support'. *Comparative Political Studies* 38(5): 537-73.
- Brug, W. van der & M. Fennema (2003), 'Protest or mainstream? How the European anti-immigrant parties have developed into two separate groups by 1999'. *European Journal of Political Research* 42(1): 55-76.
- Brug, W. van der, M. Fennema, & J. Tillie (2000), 'Anti-immigrant Parties in Europe: Ideological or Protest Vote'. *European Journal of Political Research* 37: 77-102.
- Brug, W van der (2003), 'How the LPF fuelled Discontent: Empirical Tests of Explanations of LPF-support'. *Acta Politica. International Journal of Political Science* 38(1): 89-106.
- Brug, W. van der & C. van der Eijk (2005), 'Welke effecten hadden de campagnes nu eigenlijk?' In: K. Brants & P. van Praag (eds.), *Politiek en Media in Verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*. Amsterdam: Spinhuis.
- CBS 2005, *Immigratie van niet-Nederlanders naar immigratiemotief, 1995-2004*, CBS Voorburg (CBS Statline 20-12-2005)
- Chorus, Jutta, & Menno De Galan. *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2002.
- Donselaar, J. van (1991). *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Eatwell, Roger (2002). 'The Rebirth of Right-Wing Charisma?: The Cases of Jean-Marie Le Pen and Vladimir Zhirinovskiy'. *Totalitarian Movements and Political Religions* 3(3): 1-23.
- Eatwell, Roger (2003) 'Ten Theories of the Extreme Right', in Peter Merkl & L. Weinberg (eds) *Right-Wing Extremism in the Twenty-first Century*. London: Frank Cass.

- Ephimenco, Sylvain (1998). Touwslipper. *Trouw*, 16 May, 1998, p. 2.
- Fennema, Meindert (1997). Some conceptual issues and problems in the comparison of anti-immigrant parties in Western Europe. *Party Politics* 3: 473-492.
- Fennema, Meindert (2000). Legal repression of extreme-right parties and racial discrimination. In: Ruud Koopmans & Paul Statham (eds.), *Challenging immigration and ethnic relations politics*. Oxford: Oxford University Press, p. 119-144.
- Meindert Fennema (2005). Populist Parties of the Right. In: Jens Rydgren (ed.) *Movements of Exclusion: Radical Right-Wing Populism*. Nova Scotia Publishers 2005: 1-25
- Holsteyn, J.J.M., G.A. Irwin & J. den Ridder (2003). 'In the Eye of the Beholder: The Perception of the List Pim Fortuyn and the Parliamentary Elections of May 2002', *Acta Politica* 38(1), 69-88.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ivarsflaten, E. (2005). The Vulnerable Populist Right Parties: No Economic Realignment Fuelling Their Electoral Success. *European Journal of Political Research* 44: 465-92
- Jacobs, D. (1998). *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België*. Gent: Academia Press.
- Janmaat, H. (2001). *De vrouw van de secretaris*. Ongepubliceerd Manuscript
- Kitschelt, H. (1995). *The Radical Right in Western Europe. A Comparative Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Kleinnijenhuis, Jan, Dirk Oegema, Jan A. de Ridder, A. van Hoof & Rens Vliegthart (2003). *De puinhopen in het nieuws. De rol van de media bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Knigge (1998). The ecological correlates of right-wing extremism in Western Europe. *European Journal of Political Research*: 34: 249-279.
- Koopmans, R. (1999). Political. Opportunity. Structure. Some splitting to balance the lumping. *Sociological Forum* 14(1):93-105.
- Kriesi, H. (1999). Movements of the Left, Movements of the Right: Putting the Mobilization of Two New Types of Social Movements into Political Context. In: H. Kitschelt, P.Lange & G. Marks (eds.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lange, S. de (forthcoming). A New Winning Formula? The Programmatic Appeal of the Radical Right. *Party Politics* (accepted for publication)
- Lubbers, M. (2001). *Exclusionistic Electorates. Extreme right-wing voting in Western Europe*. Doctoral Dissertation, University of Nijmegen. Nijmegen: ICS.
- Lubbers, M., M. Gijsberts & P. Scheepers (2002). Extreme right-wing voting in Western Europe. *European Journal of Political Research* 41: 345-378.
- Martin, Pierre (1996). Le vote Le Pen. L'électorat du Front national. Notes de la fondation Saint-Simon October/November 1996. Paris.
- Mayer, N. & P. Perrineau (1992). Why do they vote for Le Pen? *European Journal of Political Research* 22 (1): 123-141.
- Meny, Y. & Y. Surel (2002). *Democracies and the Populist Challenge*. New York, Palgrave.
- Minkenberg M. (2002). The New Radical Right in the Political Process: Interaction Effects in France and Germany. In: Martin Schain, Aristide Zolberg & Patrick Hossay (eds.). *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 245-268

- Mudde, C. & J. van Holsteyn (2000). The Netherlands: explaining the limited success of the extreme right. In: P. Hainsworth (ed.), *The Politics of the Extreme Right. From the Margins to the Mainstream*. Pinter, London and New York: Pinter: 144-171.
- Mughan, Anthony & Pamela Paxton (2005). Anti-Immigrant Sentiment, Policy Preferences and Populist Party Voting in Australia', *British Journal of Political Science* (forthcoming).
- Norris, P. (2005). *Radical Right: Parties and electoral competition*. New York, NY: Cambridge UP.
- Oosterbaan, W. (2002) 'Het onbehagen kan weer ondergronds', *NRC Handelsblad*, 1 November 2002: 28.
- Pellikaan, H., T. van der Meer & S. de Lange (2003). 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', *Acta Politica* 38(1), 51-68.
- Pennings, P. & H. Keman (2003). 'The Dutch Parliamentary Elections of 2002 and 2003: The Rise and Decline of the Fortuyn Movement', *Acta Politica* 38(1), 51-68.
- Praag, Ph. (2003) 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?'. *Jaarboek Nederlandse Politieke Partijen 2001*, Groningen: DNPP, p.p. 96-116.
- Scheepers, P., R. Eisinga & J. Lammers (1994). Het electoraat van extreem-rechts in Nederland. In: *Jaarboek 1993 DNPP*: 93-117.
- Schoo, H.J. (2003) 'Van oude en nieuwe klassen, of de deftigheid in het gedrang', in: A. Rouvoet, H.J. Schoo, B. Tromp & P. Schnabel (eds.), *Haagse tegenstrijdigheden, een jaar verder*. Amsterdam University Press/Salome, pp 15-28.
- Spanje, J. van, & W. van der Brug (2005). The "Cultural Divide" and Anti-Immigrant Party Support in Western Europe. . *Paper presented at the ECPR General conference, Budapest 2005*.
- Swyngedouw, M. (2001). The Subjective Cognitive and Affective Map of Extreme Right Voters: Using Open-ended Questions in Exit Polls. *Electoral Studies* 20:217-41.
- Thijssen, P. & G. Dierickx (2001). The Extreme Right and Political Alienation: A Causality Riddle. The Case of the Vlaams Blok in Belgium. *Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, Grenoble*
- Vuijsje H. (1997). *Correct. Weldenkend Nederland sinds de jaren zestig*. Amsterdam: Contact.
- Walgrave, S. & K. de Swert (2004). The Making of the (Issues of the) Vlaams Blok. *Political Communication* 21:479-500.
- Wansink H. (2004). *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie en de opstand van de kiezers*. Amsterdam: Meulenhoff.

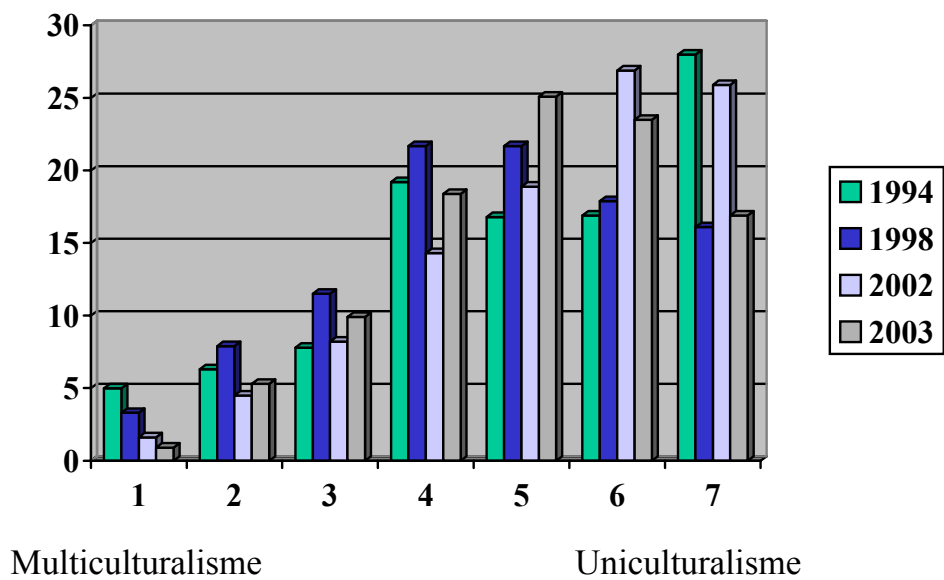
TABELLEN EN GRAFIEKEN

Tabel 1: Modellen ter verklaring van de LPF-stem (logistische regressie coëfficiënten)

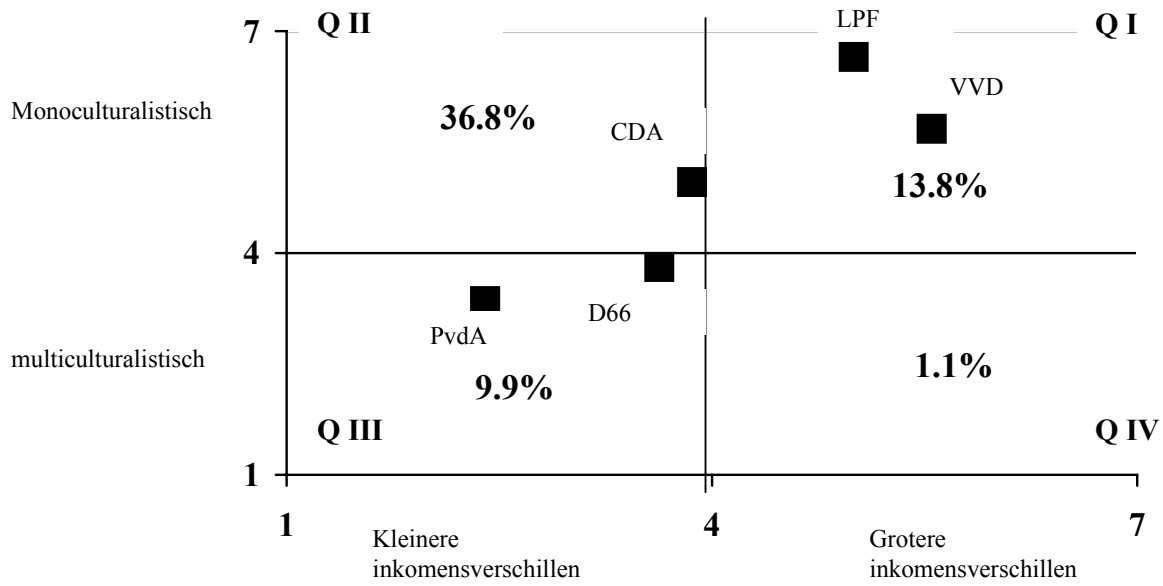
	Model 1	Model 2	Model 3
Sociaal-structurele variabelen			
Opleiding	-1.57***	-1.15**	-0.27
Inkomen	-0.36	-0.20	-0.57
Sociale klasse	-0.09	-0.08	0.63
Gender (0=man; 1=vrouw)	-0.70***	-0.75***	-0.50*
Religie (kerkgang)	-1.70***	-1.54***	-1.71***
Zelfstandig	-0.25	-0.56	-1.00*
Werkloos	-0.94	-6.06	-3.75
Onvrede			
Politiek zelfvertrouwen		-1.28***	-1.12**
Politiek cynisme		1.37***	1.44***
Politieke-inhoudelijke strijdpunten (afstand tot de LPF)			
Inkomensverschillen			-1.13*
Asielzoekers			-5.12***
Bestrijding criminaliteit			-3.45***
Links/rechts			-3.38***
Cox & Snell pseudo-R ²	.07	.13	.33
N	1307	1117	909

Tabel 2: Model ter verklaring van electoraal succes

	Oorspronkelijk model			Hetzelfde model met LPF in 2002 en 2003 toegevoegd		
	b	se	beta	b	se	beta
Democratisch imago van AI-partij	21,28	2,51	0,65***	21,06	2,62	0,62***
LR positie belangrijkste concurrent	-4,99	0,61	-0,72***	-5,08	0,62	-0,70***
Percentage zeer rechtse kiezers	0,50	0,16	0,38**	0,53	0,15	0,40**
Interactie tussen L/R positie van concurrent en het democratisch imago van AI-partij	-9,91	1,71	-0,32***	-9,97	2,09	-0,30***
Pseudo-R ²	0,830			0,761		
N	25			27		

Figuur 1: (geringe) steun voor multiculturalisme (1994-2003) .⁵

*: Percentages zijn de percentages respondenten in de categorieën 1 t/m 3 en 5 t/m 7.

Figuur 2: Posities van partijen op inkomensverdeling en multiculturalisme versus monoculturalisme (2002)

Noten

¹ In eerdere publicaties hebben wij de term anti-immigrantenpartijen gebruikt, om redenen die Fennema (1997) uitgebreid beargumenteert. Hoewel de meeste anti-immigratiepartijen zich duidelijk tegen immigranten zelf keren, verzetten zij zich altijd tegen immigratie. De term anti-immigratiepartij verdient daarom de voorkeur boven anti-immigrantenpartij.

² De Italiaanse MSI had al eerder zetels in het parlement gewonnen, evenals de Deense en Noorse Vooruitgangspartijen (Fremskridtspartit). Deze laatste partijen hadden toen echter geen anti-immigratie programma en over de vraag of de MSI ooit een echte anti-immigratie partij is geworden lopen de meningen uiteen.

³ Een studie naar het Vlaams Blok (VB) leidde tot een vergelijkbare conclusie: niet de algemene politieke onvrede verklaarde de keuze voor het Blok, maar aanhangers van het VB werden ontevredener tijdens de verkiezingscampagne (Thijssen & Dierickx 2001).

⁴ Het oorspronkelijke model van Van der Brug c.s. is getoetst op data van het Europees verkiezingsonderzoek, terwijl de data voor de LPF in 2002 en 2003 afkomstig zijn van het Nationaal Kiezersonderzoek. Het is mogelijk dat de relatief slechte 'fit' van de LPF veroorzaakt wordt door het feit dat de gebruikte variabelen weliswaar functioneel equivalent, maar niet identiek zijn.

⁵ Respondenten konden antwoorden met behulp van een schaal die loopt van 1 tot 7. Het getal 1 heeft als label "allochtonen en etnische minderheden moeten in Nederland kunnen leven met behoud van alle gewoonten van de eigen cultuur". Het getal 7 heeft als label "allochtonen en etnische minderheden moeten zich volledig aanpassen aan de Nederlandse cultuur".